

УДК 477-2:25

DOI 10.35423/2078-8142.2021.1.1.07

О. І. Завалій,
здобувач Відділення релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
м. Київ, Україна
e-mail: zavke@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3434-797X>

РЕКОНСТРУКЦІЯ САКРАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ ІНТЕР'ЄРУ НЕБЕЛІВСЬКОГО ХРАМУ ТА ЙОГО ГОЛОВНОГО СИМВОЛУ

У статті розглянуто результати археологічного дослідження трипільського храмового комплексу – Небелівського храму. Автор виокремлює особливу знахідку, а саме – залишки керамічного диска з групою фішок до нього. Ця знахідка в науковому світі дістала назву Небелівський Диск. Відзначено, що засадничим явищем інтер'єрного простору Небелівського Храму стала умовна яма (заглиблення) у самому центрі ритуального залу. Вона є центральною храмовою точкою, яка надає ключ до інтерпретації головного храмового символу, котрий ймовірно був рослинного походження. У статті проводяться паралелі між головним ритуальним залом Трипільського Храму та особливою ритуальною спорудою ведичної релігії «prācīnavatsa» («прачинаванса»), в якій проводився найголовніший ритуал ведичної релігії «ашвамедха». Це засвідчує значну подібність двох сакральних споруд, а найголовніше – це подібність заглиблень у центрі священного простору, яке позначалося «Світовим Деревом» (за В. Топоровим). Автор доводить, що особливості інтер'єрного наповнення Небелівського Храму висвітлюють уявлення давніх людей про структуру священного Космосу, про місце людей у ньому та символи, які пов'язують сакральне суспільство з космологічними уявленнями. Особливість даного дослідження полягає в тому, що внутрішнє храмове наповнення є, по суті, матеріалізованим духовним світом давніх землеробів, який транслює їхню релігійну космологію.

Ключові слова: *Трипілля, Небелівка, храм, храмовий інтер'єр, релігійна космологія, релігія трипільців, Світове Дерево.*

Під час археологічного дослідження трипільського храмового комплексу поблизу с. Небелівка (Кропивницька обл.) було виявлено досить значну кількість храмового інвентарю та інтер'єрних особливостей, які становлять значний інтерес для релігієзнавчого дослідження. Враховуючи те, що споруду визнано найбільшим Храмом енеолітичної Європи, а згодом і центром паломництва трипільської етнокультурної групи, вважаємо за потрібне поглибитись у його окремі явища з підходами міждисциплінарного вивчення.

Приміщення Небелівського храмового комплексу в основному займали монументальні релігійні предмети, які маркували релігійний простір. Серед залишків будівлі були виявлені сім вівтарів вогню, глиняний подіум з набором культового посуду, ритуальні зернотерки, керамічний столик, церемоніальний набір горняток та ін. Особливості конструкції Храму визначали тим самим й інтер'єрні риси. Західна частина будівлі (головний ритуальний зал), являв собою монументальний колонний зал з круговим балконом по периметру на рівні другого поверху та частково відкритим даховим простором. Східна частина споруди (святилище) була найбільш структурованою, із серією перегородок та залишків порогів, які вказували на наявність п'яти або шести кімнат, розподілених між двома поверхами. «Сонячний коридор» (у дні сонячних рівнодень релігійна будівля забезпечувала прохід сонячного світла до центру ритуального залу) [21, с. 75] еднав східну та західну частини споруди. Відтак ритуальний зал та святилище, ймовірно, в інтер'єрі починалися аркоподібною конструкцією, якою відзначені майже всі керамічні копії храмів трипільців. Якщо врахувати, що така арка зверху увінчувалась рогами символічного «Тельця-Бика» (чи Тура), здається це є достатньою аналогією до сучасних «тріумфальних арок», зверху яких встановлювали кінські статуї та інше. Усе це підкреслювало урочистість та інтер'єрну грандіозність досліджуваного храму. Цікаво й те, що, за дослідженнями В. Топорова, «згідно з історичними джерелами, перші арки не мали ніякого відношення до тріумфу... До них належать, наприклад,

свідощтва про вчинення магічних ритуалів, які супроводжують жертвопринесення, поблизу арки... Доцільно вважати, що джерелом класичної тріумфальної арки була конструкція, також висхідна до одного з варіантів світового древа» [20, с. 84].

Однією з головних особливостей внутрішнього оздоблення храмового приміщення, за допомогою якого можна було б відразу визначити його релігійне призначення, стали 7 вітварів (три найбільші вітварі Храму розміщувалися в ритуальному залі, інші чотири мали менші розміри та знаходилися у святилищі перед входом у ритуальний зал) на поверхнях яких виявлені сліди розведення багаття. Поверхні вітварів були підняті над поверхнею землі приблизно на рівні 0,30 м. Цікавими є форми вітварів: вони передавали символ рівнобічного хреста, який був достатньо поширений на ритуальній пластиці Кукутеть-Трипільського комплексу, та перейшов до індоєвропейського та слов'янського духовного світу під значущим релігійним символом. Ще академік Б. Рибаків дійшов висновку, що чотиричасні трипільські орнаментальні композиції, аналогічні композиціям чотирьох виступам хрестоподібних трипільських жертovníків, були позначеннями саме географічних координат [20, с. 24–46].

Сім вітварів Небелівського комплексу відповідають не лише семи основним просторовим континуумам трипільського Неба й Землі (що обґрунтовано нижче), а є вираженням символізму числа сім у релігійній свідомості всіх індоєвропейців. Часто-густо можна зустріти вислів «бути на сьомому небі», що означає найвищу ступінь радості та піднесення. У релігійно-міфологічному сприйнятті число сім завжди належало до ідеї сакрального. Цікаво, що сім вітварів Храму поділені ритуальним залом та святилищем перед ним на дві умовні зони у відношенні 3 та 4 вітварі відповідно. Відтак здається, що саме чотири вітварі святилища символізували чотири земні сторони світу, водночас як три вітварі частково відкритого ритуального залу відповідали небесним положенням сонця в його кульмінаційних точках. У такий спосіб Храм уособлював або презентував собою весь Всесвіт, і в ньому Небо і Земля символічно відповідали різним частинам цієї макрокосмічної споруди. До того ж така концепція знаходиться у повній відповідності з гетерогенними часом та простором. Як доводив Ж. Дюмезіль, те, що всі

римські храми були в основі чотирикутними, крім святилища Вести – круглого – пояснюється індійським вченням про символізм Землі та Неба [10]. До цього ж, за свідченнями В. Топорова, в архаїчних традиціях протиставлення три-чотири інтерпретується як вказівка не лише на співвідношення основних структур, що визначають космологічну модель, а й на чоловічий та жіночий початок, де непарні числа зв'язуються з чоловічим початком, а парні – з жіночим [20, с. 138–139].

У просторі Небелівського Храму всі сім віктарів були однаково розміщені в такий спосіб, щоб їх лопасти зорієнтовувалися не за сторонами світу, а були обернені до них під кутом 45° . Таке просторове розміщення віктарів разом зі сторонами світу, до яких був прив'язаний Храм, уявно могли синтезувати ідею третього символу, який породжувався двома похідними – хрестом віктаря та хрестом за сторонами світу, уявно накладених один на одного. Подібний символ в образному світі трипільців міг демонструвати трансцендентне ставлення до реальності, передавав символ всеосяжності та всебічності. Такий восьмикладовий знак вдається дослідити на поверхні віктаря, який знаходився на центральній вісі храмового комплексу. На поверхні цього віктаря збереглися орнаментовані композиції, які реконструйовані науковцями [23, с. 17]. На деяких ділянках поверхні віктаря збереглися залишки червоної фарби. Хрестоподібні віктарі з розфарбованою поверхнею та врізаними орнаментами добре відомі з розкопок у Володимирівці, Майданецькому та інших частинах трипільського світу, а також з керамічних моделей жител, знайдених у цих місцях [26, с. 79].

Важливим зіставленням семи храмових віктарів Небелівського Храму є сім віктарів святилища Бельського городища (кінець VIII – початок III ст. до н. е.) – городище скіфського часу. Бельське святилище вміщало в себе сім віктарів вогню, довкола яких збереглися глиняні статуетки Богинь, а також статуетки биків, ведмедів, рисей, культових млинців, священних чаш та світильників [18, с. 25]. Повторюваність сакрального вияву числа сім в організації віктарів сакральних споруд від трипільців до скіфів вказує на тисячолітню традицію, яка розгорталася в часі, а число сім зберігало стабільно сакральний вияв.

Під час уважного розгляду матеріалу, з якого були виготовлені Небелівські храмові вівтарі, археологи помітили відмінність у складі глини, яка застосовувалась у процесі їх спорудженні, з глиною, яку використовували при зведенні головних конструкцій. Глина для храмових конструкцій була з різноманітними домішками. Її брали неподалік від Храму, від чого на місцевості організувався котлован, який залишився помітний навіть на магнітній зйомці [4, с. 313]. Водночас, храмові вівтарі були виготовлені з чистої глини без домішок [14, с. 109]. Така сама особливість глиняних вівтарів виявилась при розкопках трипільського ритуального центру в урочищі Олександрівка [3, с. 101], що унеможливило випадковість сакральної традиції побудови вівтарів з глини без домішок. Глина для спорудження Небелівських вівтарів бралась безпосередньо з місця, на якому забудувався ритуальний зал, з ями, яка, за висновками археологів, після зведення споруди була засипана [14, с. 114]. Так можна прослідити певний ритуал побудови Храму, коли із самого центру, з того найчистішого місця в просторі береться матеріал для вівтарів. Тут розкривається метафізика народження «Божого Дому» з «Пупа Землі», з Мундуса, де в точці контакту «Світової Енергії» (Неба з Землею / Батька з Матір'ю) зароджується духовна субстанція. Варто зіставити такі уявлення з пізнішими світовими легендами, в яких перші люди – прародителі людства, постають з глини, землі, «праху» тощо.

За нашими висновками, три вівтарі ритуального залу в інтер'єрі Небелівського Храму мають логіку розмірності, прив'язану до точок основних річних астрономічних явищ. Уся річ у видимих точках сходу й заходу Сонця в час річних рівнодень та сонцестоянь, що обґрунтовувало світовий просторовий порядок. Так, найбільший з вівтарів Небелівського Храму (5 м) приходиться саме на північно-східну частину Храму [4, с. 331] – на ту частину світу та споруди, де підіймалось над обрієм Сонце найдовшого річного дня. Після літнього сонцестояння точка сходу Сонця переміщувалась по обрію дедалі ближче до центральної вісі «схід-захід» забудови й на осіннє рівнодення потрапляла саме на головний прохід – «сонячний коридор», та на середній за розміром вівтар (4 м). Далі від точки осіннього рівнодення Сонце по горизонту рухалось до південного-сходу і зупиняло свій зримий рух на південь у час зи-

мового рівнодення. І саме в південно-східній частині Храму розміщувався найменший вітвар ритуального залу трипільського Храму (1,5 м) [4, с. 331]. Така логіка розмірності походить від спостережень за річною сонячною активністю. Справді, південно-східний вітвар є найменшим, бо ж і сонця взимку в річному колі найменше. А північно-східний найбільший, адже скоординований на літнє сонцестояння. Вітвар, який займає центральну позицію й знаходиться точно на світовій вісі «схід – захід» (це ж і точка сходження сонця в дні рівнодень), має середній розмір [4, с. 331], що цілком відповідає запропонованій реконструкції. Названі точки організують весь просторово-часовий континуум року.

Постає питання: чи можемо з розглянутих вітварів виокремити ймовірний головний храмовий вітвар ритуального залу і чим це може бути обгрунтовано? Для землеробського етносу точка весняного рівнодення була астрономічним початком відродження та спасіння. Після зимової природної сплячки наставав Новий Рік і початок нового циклу. Тому храмовий вітвар, який був синхронізований саме з весняним рівноденням (це ж і точка осіннього рівнодення), ймовірно і варто вважати головним. До того ж самі особливості конструкції Небелівського Храму підтверджують це припущення. «Сонячний прохід» / «сонячний коридор», як одна з головних особливостей сакральної споруди, спроектовано за віссю «схід-захід» на сонячні рівнодення, саме за лінією якої і знаходився вітвар. Він найбільш збережений, а його декоративне оформлення витримало часовий проміжок у шість тисяч років. Судячи з цього, якість його побудови, оформлення та реставрації було об'єктом особливої уваги.

Щодо чотирьох вітварів святилища Небелівського Храму, які знаходились перед входом у головний ритуальний зал, то вони явно передавали ідею «чотирибічності», тобто орієнтацію на чотири сторони світу. Разом з трьома вітварями ритуального залу вони постають однопорядковими елементами. В епічному оповіданні «Махабхарата» (III, 39–45) описується герой Арджуна, який послідовно поклонився чотирьом божествам сторін світу, після чого піднісся в небесний світ Індри. В архаїчному обряді «ваджапея» давньоіндійський цар підіймався по трьох ступенях драбини на вер-

шину «стовпа», що асоціювалось із «трьома кроками Вішну», після чого звертав лице послідовно до чотирьох сторін світу. Я. В. Васильків зауважує, що обряд, який містить у собі сходження на три ступені та поклони на чотири сторони світу, існує і в інших культурах, досить віддалених від давньої Індії [7, с. 221]. Згадаймо також культову слов'янську скульптуру Світовида (відомий також під назвою «Збручанський кумир»), який по вертикалі має три рівні, а по горизонталі – чотири. Вірогідно трипільські вівтарі Небелівського Храму у відношенні три до чотирьох несуть у собі архаїчні уявлення про будову Всесвіту та метафорично виражають ідею його структури: трьох небесних рівнів до чотирьох земних (чотири сторони світу, чотири пори року). Із цього можемо дещо наблизитись до розгадки священного числа сім, яке так часто використовується в релігійних культурах та міфології народів.

З основних особливостей інтер'єрного різноманіття Трипільського Храму окремо відзначимо глиняний подіум, розташований продовж довгої осі будівлі ритуального залу. Він примикав до південної стіни внутрішньої частини Храму. Поверхня подіуму була піднята над підлогою до висоти 0,30 м (на одному рівні з вівтарями), ширина його оцінюється в 0,4 м, а довжина 18 м. Подіум був пофарбований у білий колір та виконаний з глини без домішок [14, с. 114]. На його поверхні археологи знайшли чотири піфоси червоного кольору з декоративними заглибленими орнаментами, три біконічні посудини, посудини грушоподібної форми та чотири миски [4, с. 329]. Такі подіуми не лише відомі за зображеннями на моделях трипільських жител, а й добре вивчені під час розкопок трипільських жител. Відмінність подіуму, відкритого в Небелівці, – значна довжина споруди (18 м), тоді як хатні подіуми досягали в довжину не більше 4–5 м [14, с. 107]. А основна відмінність храмового подіуму від побутового полягає вірогідно в тому, що на ньому зберігались предмети церемоніальної практики. Ці культові горщики та посудини могли використовуватись для зберігання матеріалів, речовин та рідин із сакральними функціями. Певно піфоси могли використовуватись для зберігання зерна, борошна або ж для утримання та освячення води. Деякі з посудин могли мати функції зберігання різних сортів жирів (сало, олії тощо) для додаткового освітлення приміщення у разі їх запалення. Для підтримання та

захисту джерел світла чудово згодилися б миски. Частина горщиків придатні для зберігання священних напоїв, які могли бути пов'язаними з ритуальним споживанням. Завдяки аналізам у лабораторії Оксфордського університету вдалося з'ясувати, що на стінках керамічного посуду лишилися сліди якоїсь ароматичної речовини [1]. Так були виявлені ліпіди на дні храмової посудини, яка могла використовуватись для ароматичних речовин чи для речовин споживання. Усі ці предмети становили частину духовного багатства Трипільського Храму та зберігалися у регламентованому місці – подіумі. Те, що подіум був виконаний з глини без домішок, з того самого матеріалу, що й вівтарі вогню (тобто з глини, яку відбирали з ями в центрі ритуального залу), до того ж був піднятий над денною поверхнею на один з ними рівень, ще й мав особливо урочистий білий колір, засвідчує його особливе сакральне значення.

На протилежному від храмового подіуму боці, під північною стіною Храму, археологами виявлено рештки двох спеціально обладнаних місць з глини із зернотерками [5, с. 229]. Ці спеціальні місця являли собою конструкції, зроблені з глини з домішками полови завтовшки 3–5 см. Розміри огорожень із зернотерками становили 2×2,4 м [5, с. 325]. У центрі конструкцій знайдені великі розтріскані зернотерки та розвал невеликого кухонного горщика. За висновками самих археологів, у цьому місці проводили обряди з приготуванням хліба. У Храмі знайдені зерна, а самі глиняні конструкції з зернотерками розміщувались біля вівтарів, на яких і готувався хліб [6]. Ритуальне приготування хліба було звичною справою для трипільських святилищ [26, с. 80]. Відтак, проглядається ритуальний цикл від приготування до споживання чи пожертвування хліба, що в цілому досить поширене явище в давній релігійній культурі. Першовідкривачу трипільських храмів, археологу М. Відейку такий стан речей нагадав храмовий ритуал, відомий у хетському царстві, де вручну на зернотерках готували хліб [6]. Ймовірний трипільський ритуал приготування та споживання або ж пожертвування хліба в релігійному центрі є ключовим цивілізаційним моментом, який відрізняв би землеробський етнос від етносів з тваринними жертвопринесеннями. Для хлібороба було важливе те, що він вирощував власними руками, як і для скотаря важ-

ливе те, що він отримав, випасаючи свої стада в степу. Богу / Богам жертвують найкращі результати своєї праці, що має глибоко символічне значення підтримання цілісності господарства та майбутнього господарського добробуту. Ритуальний характер представлення Богу / Богам найкращі плоди від своєї праці в різних типах господарювання мають різний характер. Не справедливо було б прирівнювати землеробів до ритуалів скотарів і навпаки. Хоча в просторі Храму та за його межами знайдена певна кількість кісток тварин (обмурівка, денна поверхня), варто погодитись, що в основній своїй ритуальній практиці перші організовані землероби Європи спирались на рослину пожертву. Звичайно, що священні трипільські братчини не обходились без м'яса, як і без інших харчових продуктів, залишки яких також знаходять археологи.

До артефактів Небелівського Храму, які пов'язані з процесом приготування та представлення священного хліба, на нашу думку, варто зарахувати віднайдений невеличкий керамічний столик [4, с. 330]. Мабуть, після випікання хліба на вогняній поверхні вівтаря чи в «глиняному бункері» (оскільки інших опалювальних пристроїв у Храмі не виявлено) хліб клався на спеціальну поверхню столика, який служив культовим предметом для демонстрації результатів тривалого процесу священного дійства. Він міг репрезентувати вдаль завершення всього циклу приготування та випікання, або навіть мав певне магічне значення. Духмяна паляниця чи кілька паляниць на «столі підношень» могла додатково символізувати завершення циклу, коло подій, очевидно календарних, де цикл свята в році імітував цикл приготування хліба: заготівля зерна, підготовка муки, заміс і результат – сам хліб.

Привертають увагу також артефакти, знайдені у східній частині споруди – святилищі перед входом у ритуальний зал. Тут виявлено розвал біконічної посудини, розвали двох мисок і мініатюрні горщики числом 21. Ці горщики мають мальований декор й оформленні в різному виконанні, завдяки чому в археологів склалося враження, що вони виготовлені різними людьми і принесені в Храм для отримання чогось [4, с. 329, 330]. Один з пофарбованих графітом мініатюрних горщиків, ймовірно, був імпортом з групи Гумельщини, що в долині Нижнього Дунаю [25, с. 11]. Проводячи всебічний аналіз, що ж саме могло бути тим особливим предметом

отримання з «надр Храму» та було пов'язано з високим ступенем святості, більше того, ще й використано за межами храмового комплексу (можливо в домашніх умовах), ми схилиємося до варіанту, пов'язаного з культом «першого вогню» або «нового вогню». Щось подібне перед тим, як в античному Храмі Вести наприкінці року згасав вогонь, а в Новий Рік його розводили знову і від нього запалювались вогні всіх курій, можна побачити аналогічне дійство в трипільському суспільстві. Ми знаходимо глибоку, стійку рису в усіх індоєвропейських народів Європи до ритуального розпалювання «живого вогню» (добутого тертям чи від кресал), після чого його поширювали серед одновірців. Для прикладу українці бережуть традицію перенесення вогню від батьківської хати до синівської, щоб дітей опікувало щастя батьківської хати, а поняття «родинного вогнища» назавжди стало визначенням сімейного єднання та добробуту. Чи не для вуглинок святого вогню трипільці брали із собою до Храму мініатюрні кубки? Виключати таку практику не можна, оскільки вона підтверджена етнографічними свідченнями. До того ж такі мініатюрні кубки знайдені в житлах енеолітичних землеробів [8, с. 41, 138, 171, 272]. І якщо це мало місце, тоді простежується релігійний зв'язок між храмовими та домашніми трипільськими вівтарями. Єдиновірці могли розносити після служби тліючі вуглини святкового вогню, отриманого в Храмі, кожен до своєї оселі, від яких вже розпалювались родинні вогнища. Вірогідність такого дійства можна додатково дослідити з обпалених внутрішніх поверхонь цих мініатюрних горщиків [29, с. 150]. У цілому варто взяти до уваги високий ступінь святості вогню та актів доведених ініціацій з ним, щоб об'єктивно припустити «вогняне сходження» з Храму на всі житлові вівтарі Небелівки.

Хочемо звернути увагу на особливі знахідки, які були виявлені біля вівтаря ритуального залу, а саме – на розвали трипільського бінокля та групу керамічних жетонів з фрагментами напівперфорованого глиняного диска. Ці знахідки варто вважати священними реліквіями Храму, адже вівтар та найближчий простір біля нього є найбільш сокровеним, сакральним місцем, доступ до якого у культових спорудах зазвичай обмежений. Відзначимо, що сама Храмова будівля загинула під час поширеного трипільського

ритуалу циклічного спалення (оновлення), а інвентар під час побідних ритуалів впорядковувався подібно до того, як він використовувався в постійній практиці. Тому знахідки в просторі трипільських вівтарів слід сприймати особливими реліквіями, які тримались у руках жерців під час церемоніальних обрядів.

Засадничим явищем інтер'єрного простору Небелівського Храму вважаємо яму / заглиблення, виявлену археологами майже в центрі ритуального залу навпроти вівтаря, який зорієнтований на сонячні рівнодення. Як ми вже відзначали, із цієї ями набирався матеріал для побудови вівтарів і подіуму, після чого, за висновками археологів, вона була засипана до рівня підлоги [4, с. 326]. Ми переконані, що до такого «археологічного повідомлення» варто придивитися уважніше й пояснити його місце в тогочасній релігії і світорозумінні тих далеких часів, оскільки заглиблення у самому центрі релігійного життя сакрального суспільства не видається випадковістю. До того ж під час магнітних досліджень «мегаструктури» з поселення Майданецьке, археологами виявлено подібну яму, безпосередньо в межах структури [28, с. 16].

Яма в центрі Небелівського Храму, з якої брали матеріал для облаштування головних елементів інтер'єру, зосереджує на собі певний психологічний аспект сприйняття композиційного центру, метафори ями-утроби, лона Матері Землі, з якої народжується «первинна духовна субстанція». Ми зібрали незаперечні докази того, що подібні ями використовувалися в ритуальних цілях. Так, на трипільському поселенні Майданецьке досліджена велика кількість умовних ям, які спочатку використовувалися для добування глини під час житлобудування, а потім вони ритуально заповнювалися предметами жертвопринесень. Так, виявлено 21 яму, які розміщувалися точно під житлами або в безпосередній близькості до них і були заповнені «поховальними будинками» – залишками згарщи від попередньої забудови, які пройшли ритуал вогняного спалення. Наявність золи та деревного вугілля здебільшого в нижніх частинах котлованів, засвідчує проведення ритуалів з використанням вогню, а залишки тонких обвуглених площин – використання в ритуалі тимчасових глиняних вівтарів [27, с. 45–48]. Аналогічні ситуації виявлені й на інших великих об'єктах, таких як Вільховець, Шарин III та Косенівка. Численні ями виявлені магнітною

розвідкою на таких великих поселеннях, як Небелівка, Тальянки, Доброводи [27, с. 45–48]. Із цього можна зрозуміти, що будинки, які народилися з лона Матері Землі, туди ж ритуально і повертаються після завершення свого циклу. Відтак метафора ями як утроби Матері Землі, яка народжує, а згодом після смерті матеріальних речей захоплює назад взяте з неї, ймовірно мала місце у віруваннях трипільців. Звичайно, що ями у просторі трипільських забудов можна віднести й до елементів інтер'єру повсякденного побутового використання. Такі ями знайдені в трипільських житлах, в яких містився кухонний посуд, що дає можливість інтерпретувати це як льох, в якому зберігаються продовольчі запаси [32, с. 194]. У цих випадках вони не мають ознак складних жертвопринесень, а їх розміри значно поступаються «світоглядним заглибленням».

У випадку з храмовою структурою – яма / заглиблення / западина / отвір (тощо) може кодувати центральну точку простору, центр світобудови, «пуп», з якого розвивається той найкоротший шлях до Бога (сакральна точка проникнення у Всесвіт). Саме через цей центр і проходить вертикальна вісь, яку в релігійній культурі заведено називати «Космічна Вісь», «Світова Вісь», «Пуп Землі», «Космічний Стовп», «Космічне Дерево». Зіставлення такої концепції можна знайти у стародавніх текстах вед. Під час опису «ашвамедха» – одного з найголовніших ритуалів ведичної релігії (класик світового релігієзнавства М. Еліаде ставився до «ашвамедха» як до обряду, що має космогонічну структуру, яка одночасно відроджувала весь Космос і відновлювала всі соціальні порядки під час його виконання [31, с. 133]) повідомляється про зведення особливої ритуальної споруди «*ṛgāśīnavamsa*» / «*пращинаванса*», яка мала форму чотирикутника, зорієнтованого на схід. У середині споруди було три вівтарі вогню, які теж мали особливе розташування. Посередині «*ṛgāśīnavamsa*» знаходилась «*vēdī*»; вона являла собою витягнутий із заходу на схід чотирикутник, з увігнутими сторонами та рівною, гладенькою горизонтальною поверхнею. Як зазначає В. Топоров, з великою долею ймовірності «*vēdī*» – це ведичний жертovníк, вівтар [20, с. 109]. Згідно з просторовою схемою розміщення «*vēdī*» в ритуальному залі споруди «*ṛgāśīnavamsa*», була

зорієнтована своїми чотирма рівними сторонами у відношенні до сторін світу під кутом 45° [20, с. 119], що дає змогу говорити не лише про чотирибічність віваря, а й про його хрестоподібність. (Під час польових досліджень музейних експонатів, пов'язаних з Небелівським Храмом, автор статті відвідав Кропивницький обласний краєзнавчий музей. Тут експонується хрестоподібний Небелівський вівар, який під час археологічних розкопок у 2012 р. був взятий монолітом. Автор звернув увагу на те, що він має гладеньку горизонтальну поверхню зі складною знаковою композицією і в часи свого функціонування його чотири кути (лопасті) були орієнтовані з відхиленням в 45 градусів від сторін світу. Такий самий опис віваря «vèdi» спостерігаємо у священних ведичних текстах. До того ж відомо, що як ведичний, так і трипільський вівар знаходилися в ритуальних комплексах чотирикутної форми, зорієнтованих на схід. В умовах такої значної подібності священних текстів до конкретної ритуальної споруди енеолітичних землеробів, ми схилиємось до думки, що ведична традиція зберігає ритуальну та інтер'єру особливість перших храмових комплексів Євразії, яким на сьогодні і являється Небелівський Храм).

Дуже істотним представляється, що в самому центрі ритуального залу «*ṛgáśīnavamsa*» є заглиблення в землі, своєрідне лоно Землі, з яким співвідноситься жертва. Чи варто нагадувати, що і сама жертва, що знаходиться в центрі «vèdi», утворює сакральний центр, через який здійснюється зв'язок adeptів з богами, землі з небом, створюються умови існування людини у ведійському світі. В. Топоров відзначає: «Це поглиблення – образ жіночого лона, в якому відбувається зачаття – жінкою від чоловіка, Землею від Неба. Це лоно, відзначаючи центр, немов зустрічає тут лінію небесного зв'язку, чи б вони позначалися Світовим Деревом, *axis mundi*» [20, с. 120]. Враховуючи згадану подібність «*ṛgáśīnavamsa*» до ритуального залу Небелівського Храму та унікальний приклад із заглибленнями у самому центрі споруд в обох випадках, ми знаходимо провідник до головного трипільського храмового символу, проникаючи у сферу конкретних священних ідей землеробів через священні ведійські тексти, і не тільки.

Помічено, що конструкція ритуального залу була, ймовірно, підлаштована під функціонування головного храмового символу.

На це вказує відносна розосередженість конструкцій відносно центру зала та його композиційна глибина, що підкреслює його домінанту. У структурі даного дослідження варто звернути увагу на розосередженість трьох вітарів ритуального залу і всього інтер'єрного наповнення відносно центру, відтак центрального заглиблення (ями), на якому ми зосередили свою увагу. Складається враження, що ніщо не могло заважати функціонуванню цієї сакральної точки, лише чисте небо над нею (частково відкритий храмовий дах) та духовний сенс, який вона несла.

У пошуках головного храмового символу Небелівського Храму ми звернулися до вцілівших керамічних копій трипільських храмів. І тут нам вдалося простежити символ, який особливо виокремлювався у внутрішньому наповненні мальованих храмових копій. Ним виявилось зображення «Дерева». У цьому не лишилося сумніву після виставки «Код Трипільля» у Львові 2012 р., де експонувались моделі храмів з колекції благодійного фонду «Платар» [24]. Опубліковані фотоматеріали з виставки зафіксували через невеличкий отвір умовного храмового входу символ «Дерева», яке за намаганнями давніх творців розмістилось по центральній вісі керамічного Храму на стіні, протилежній від входу. Цікаво, що більше ніяких помітних деталей та розписів у внутрішньому інтер'єрі цієї моделі не виявлено, відтак релігійне «Дерево» тут явно передає ідею основоположного символу. Подібні символічні шедеври трипільських часів зафіксовані і в «Енциклопедії Трипільської Цивілізації». У розділі споруди раннього періоду (5400–4600 рр. до н. е.) опублікований Храм, у внутрішньому інтер'єрі якого помітний вітар та видимий рослинний символ на внутрішній стіні [9, с. 336].

Професор Є. Причепій, аналізуючи семантику символів і речей, наявних у моделях трипільських Храмів та жител, дослідив образ «Священного Дерева» навіть із символів, що намальовані на долівці площадок біля вході в будову. Дослідник вважає, що таке дерево можна вважати «Деревом Життя», оскільки воно зображене у сфері життя [15, с. 37–49]. Справді, знак «Дерева» добре відомий з керамічних моделей трипільського житла [30, с. 42–44]. Тут він завжди зображується на тому самому місці, що й у храмових моде-

лях – продовж центральної вісі споруди, біля вівтаря на протилежній від входу стінці. Часто-густо таке «Дерево» поєднане із символом драбини, що передає значення сходження, піднесення тощо. Враховуючи вже визначену закономірність про тотожність деталей звичайного трипільського житла до храмових споруд, віднайдений символ «Дерева» як у глиняних копіях хат, так і в храмових копіях, підносить його до стабільного духовного символу в ойкумені трипільського роду. Скажімо інакше: не було б зображень вівтарів, подіумів, місць для приготування хліба на керамічних моделях, то їх і не було б у реальних відкритих трипільських спорудах. Головні керамічні особливості копій Храмів та жител підтвердились у реальному енеолітичному землеробському житті. А значить місце іконографічного «Дерева», подібно іншим інтер'єрним деталям, могло реалізовуватись у духовному житті трипільців у вигляді живого символу. Як тут не згадати архетипну українську традицію пророкувати зірвані гілки вишні до Різдва чи зерна трав'янистих рослин до Великодня. Встановлено, що такі образи в українців, як і в індоєвропейців (у більшості індоєвропейських народів Космос був упорядкований і систематизований у вигляді трьох часово-просторових шарів: нижнього (підземного), середнього (земного), верхнього (небесного) світів – концепція Світового дерева) [22, с. 96–97], досить структуровані, багаторівневі і у сукупності становлять стрижень міфологічних уявлень про «Світове Дерево», «Дерево Життя» чи «Дерево Роду», «Райське Дерево» тощо [11; 12]. Відзначимо, що священне «Дерево» у деяких формах інколи підміняється або витісняється варіантами квітки, куща, трави тощо. «Священний кущ» (читати Священне Дерево) горить, але не згорає, рухається, але залишається таким самим, яким був, – це не що інше, як метонімічні перенесення зі священного «Року», «Річного Кола», «Часової Божої вічності», втілене в праїндоєвропейській храмовій структурі вівтаря вогню з «Деревом». Такий глибинний смисл закарбований і у ведичному ритуальному вівтарі. В Атхарваведі знаходимо: «На щастя нам рослина, і на щастя хай буде жертковний вівтар» [2, с. 139], з чого можна зрозуміти єднання вівтаря з рослинним символом, зокрема і під час приготування священних напоїв, як то «Сома». Сюди ж варто віднести описи з «Матсья-пурана» чотирикутного вівтаря з арками з гілок чотирьох де-

рев [20, с. 305]. В оповіді про Пуруравасе та Урваши, Пуруравас зриває гілки зі священних дерев, тре їх одна об одну і видобуває священний вогонь, розділений натроє [20, с. 306]. Культ «Дерева» відомий у Давній Індії, дає суттєвий матеріал для виявлення тієї ролі, яке відігравало «Дерево Життя» у трипільському етнокультурному комплексі.

У великій двотомній праці В. Топорова «Світове Дерево: Універсальні знакові комплекси», яку сам науковець вважав своєю головною працею життя, релігійне Дерево визнається універсальним символом, «Деревом цивілізації», основним символом стародавнього світу, яке завжди заповнювало композиційний центр, зокрема і в межах архітектурних споруд (насамперед культових) [19, с. 1, 7, 210, 211]. Безпосередньо чи опосередковано цей священний образ засвідчений різними традиціями всіх материків у діапазоні від епохи бронзи до теперішнього часу [19, с. 212]. Релігійне «Дерево» у центрі культових споруд відоме з храмів Месопотамії [16, с. 128–129], храму Інанни в Шумері [20, с. 363], Храму Нингірсу (за іншими даними Храм Енінну) в Лагаші [19, с. 246], зображено на священних сценах ассирійських барельєфів, відтворено на частині стели з Ур-Намму (возливання на вівтарі), є поширеним мотивом на плитах коридорних гробниць із зображенням святилищ доби пізнього неоліту Бретані [16, с. 129], відоме зі святилища Посейдона на Істмі (Коринфський перешийок), де в його самому центрі росла сосна [33, с. 219–221]. Релігійне дерево становило сутність духовного, релігійного й художнього життя найголовніших святилищ Еллади [13, с. 3]. Є приклади заповнення сакрального центру похідними від дерева символами: центр чотирикутника, утвореного мексиканською пірамідою Теночтітлан, заповнений кактусом з орлом [19, с. 330].

Отже, враховуючи наведений масив інформації стосовно релігійного «Дерева», ми тепер спроможні припустити, що умовний храмовий центр сакрального комплексу з Небелівки, відзначений заглибленням, не міг існувати без вираження його сакрального значення. Із «Центра трипільської Землі» мав би постати значущий духовний символ, який виразив би результат складної міфологічної системи двох начал (чоловічого й жіночого / небесного

та земного) у видимому репрезенті живого взірця, який походив би від земної сфери й сягав ідеальної (небесної) сфери вічності. За нашими висновками, центр частково відкритого до небесної сфери ритуального залу був відзначений рослинним символом, скоріше за все «Деревом», яке в пізнішому міфо-поетичному комплексі індоєвропейських народів (і не тільки) дістало назву «Світового Дерева» та його варіантів – «Дерева Життя», «Дерева Центру», «Небесного Дерева», «Шаманського Дерева», «Дерева Пізнання», «Космічного Дерева» тощо. Оскільки «Дерево» не є археологічним матеріалом, який можна дослідити методами зазначеної науки, ми наводимо релігієзнавчу реконструкцію враховуючи те, що «живий символ Храму» у своїх аналогіях з іншими давніми релігійними традиціями не є неповторним явищем.

Тож, сакральний інтер'єр Небелівського Храму містив у собі елементи, притаманні стародавнім Храмам: храмовий двір, приміщення під відкритим та закритим небом, священні місця для розпалення багаття (вітарі-майданчики), храмовий церемоніальний посуд, центральна точка, що позначала мундус. Уся відома інтер'єрна композиція зводиться до центральної точки, виокремлюючи її. Тим самим умовний центр залу із заглибленням особливо виокремлюється стосовно інших інтер'єрних деталей, «підпорядковуючи» собі весь простір. Відкритий над цією центральною точкою храмовий дах пристосовує центральний символ до обміну з навколишнім світом.

Варто зосередити увагу на відсутності в Храмі будь-яких скульптур чи рукотворних образів Богів, Богинь, або ж Бога. Це засвідчує, що індивідуальні аспекти людської особистості не переважали над надприродним світом, бо ж людиноподібні Боги завжди реалізують внутрішній егоїзм самих себе. Використання антропоморфних скульптурних мініатюр (відтак копії людського тіла) у трипільській релігії було ймовірно організовуючою метафорою (сакральним живописом), але не основним об'єктом соціальної та культурної цінності. Трипільський Храм закликає нас відмовитися від раніше спрощеної ідеї про статуетки чи скульптури як основні об'єкти поклоніння. Це можна вважати підкресленою позицією архітекторів споруди щодо вірувань самому Храмі. Водночас не можна не визнати, що людиноподібні фігурки використовув-

валися у святилищах та домашніх ритуалах, що не було найвищою формою поклоніння.

Центральним храмовим символом варто визнати священне «Дерево», до якого зверталися як до образу знов відтвореного Космосу, Всесвіту, творіння сакралізованих Матері Землі та Батька Неба. Такий живий символ віри з повним обґрунтуванням можна назвати одним з основних символів епохи трипільської релігії. Можливо саме тому, тематика «Світового Дерева» та його варіантів ведуть свою генеалогію у більш пізніх релігіях у рубрикації «від сотворення світу та первинного раю». Відродження ж такого релігійного символу землеробського етносу у сучасному світі може бути актуалізацією екологічних цінностей у суспільстві, яке повністю десакралізувало Природу-Космос, увійшовши в епоху екологічних катастроф. Образи й символи корінних землеробів, успадковані із семи тисячолітньої давнини, можуть запрацювати в нових культурних контекстах, бути спрямованими на вирішення нових завдань та викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологи розповіли про віру трипільців. URL: http://www.istpravda.com.ua/short/2018/06/14/152591/view_print/
2. Атхарваведа (Шаунака) : в 3 т. / пер., вступ. ст., комент. и прил. Т. Я. Елизаренковой. Москва : Вост. лит., 2005. 231 с.
3. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Спогади про золотий вік. Харків : Фоліо, 2007. 415 с.
4. Відейко М., Бурдо Н. «Мегаструктура» – Храм на трипільському поселенні біля с. Небелівка. *Культурний комплекс Кукутень-Трипілья та його сусіди*. Збірка наукових праць. Інститут археології НАН України, 2015. 476 с.
5. Відейко М. Ю. Етносоціальні трансформації у центральній та південно-східній Європі V–IV тис. до н.е.: дисертація на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук: 07.00.005. Київ, 2015. 462 с.
6. Відновлення Трипільського Храму. Консультації проф. М. Відейка та В. Перегінця. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4VBbEJwbng>

7. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. Москва : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. 247 с.
8. Енциклопедія трипільської цивілізації: у 2 т. Т. 2 / відп. ред. С. М. Ляшко. Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. 654 с.
9. Енциклопедія трипільської цивілізації: у 2 т. Т. 1 / гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. 703 с.
10. Элиаде М. История веры и религиозных идей. От Гаутамы Будды до триумфа христианства. URL: <https://religion.wikireading.ru/60895>
11. Завалій О. Святе, всеперемагаюче «Дерево Життя». URL: <https://www.ridivira.com/uk/suspilstvo/sviate-vseperemahaiuche-derevo-zhyttia>
12. Завалій О. Символ «Дерева Життя» в арійському, слов'янському, українському значенні. URL: <https://www.ridivira.com/uk/suspilstvo/symbol-dereva-zhyttia-v-ariiskomu-slovianskomu-ukrainskomu-znachenni>
13. Кифишина О. А. Священное дерево в искусстве и культуре Эллады : диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: 17.00.04. Москва, 2010. 387 с.
14. Видейко М., Чапмен Д., Гейдарская Б. Исследования Мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелевка в 2012 г. *Tyragetia, s.n., vol. VII [XXII], nr. 1, 2013. 434 с.*
15. Причепій Є. Культурні керамічні вироби та орнаменти посуду трипільців у світлі ідей праміфу. *Культурологічна думка*. 2018. № 13. С. 37–49.
16. Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва Півдня Європи (кам'яний вік – епоха бронзи). Матеріали міжнародної наукової конференції. Запоріжжя, Дике Поле, 2015. 153 р.
17. Рибаків Б. Космогонія і міфологія земледільців енеоліта. *Советская археология*. 1965. № 1. С. 24–46; № 2. С. 13–39.
18. Сварог. Часопис громади українських язичників «Православ'я». 1996. Вип. 4. 48 с.
19. Топоров В. Н. Дерево Мировое. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. Москва : Сов. энциклопедия, 1991. 448 с.
20. Топоров В. Н. Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы. Т. 2. Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2010. 496 с.
21. Українське релігієзнавство. *Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців* : зб. наук. пр. / гол. ред. Колодний А.. 2020. № 92. 192 с.
22. Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць. Львів, Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. 767 с.

23. Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць. Львів, Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2016. 669 с.
24. У Львові експонують «Код Трипілля». URL: https://zaxid.net/ukroviv_eksponuyut_kod_tripillya_n1256538
25. Bisserka Gaydarska, Marco Nebbia & John Chapman. Trypillia Megasites in Context: Independent Urban Development in Chalcolithic Eastern Europe. *Cambridge Archaeological Journal*. Institute for Archaeological Research, 2019. P. 11.
26. Cultura Cucuteni in contextual neo-eneoliticului European. International Colloquium. Piatra-Neamț, 15–17 octombrie, 2014. 190 p.
27. Cucuteni and ancient Europe. The collection of scientific works № 414. Kyiv, 2016. 134 p.
28. Hofmann R, Muller J, Shatilo L. Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. United states : University at Buffalo, The State University of New York, 2019. 54 p.
29. Chapman J., Videiko M. Yu., Gaydarska B. Architectural differentiation on a Trypillia mega-site: preliminary report on the excavation of a mega-structure at Nebelivka, Ukraine. Durham University, *Journal of Neolithic Archaeology*. 2014. Nov. 24th. 234 p.
30. PLATAR. Ukraine to the World, Treasures of Ukraine from the PLATAR Collection. Kijow-Warszawa, Muzeum Narodowe w Warszawie, 2008. 389 p.
31. Rick F. Talbott. Sacred Sacrifice: Ritual Paradigms in Vedic Religion and Early Christianity. English, 2005. 364 p.
32. Francesco Menotti and Aleksey G. Korvin-Piotrovskiy. The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine Formation, Development and Decline. Oxford, UK. : Oxbow Books, 2012. 264 p.
33. Burkert W. Homo Necans Interpretation altgnechischer Opfernten und Mythen. Berlin, 1997. 378 p.

REFERENCES

Archaeologists told about the faith of the people of Trypillia. Retrieved from http://www.istpravda.com.ua/short/2018/06/14/152591/view_print

Atharvaveda (Shaunaka). (2005). In 3 volumes. Moscow: Institute of Oriental Studies RAS. [In Russian].

Burdo, N. B. & Videiko, M. Yu. (2007). Memories of the Golden Age. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

Videiko, M. & Burdo, N. (2015). "Megastructure" - Temple in the Trypillia settlement near the village. Nebelivka. *Cult complex Kukuten-Trypillya and its neighbors*. Collection of scientific works. Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

Videiko, M. Yu. (2015). Ethnosocial transformations in Central and South-Eastern Europe V-IV millennium BC. (Doctoral dissertation). Kyiv. [In Ukrainian].

Restoration of the Trypillia Temple. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=4VBbEJwbng>

Dyakonov, I. M. (1990). Archaic myths of the East and the West. Moscow: Nauka, Main edition of oriental literature. [In Russian].

Lyashko, M. & others (Eds.). Encyclopedia of Trypillia civilization. (2004). In 2 vol. Vol. 2. Kyiv: Ukrpoligrafmedia. [In Ukrainian].

Lyashko, M. & others (Eds.). Encyclopedia of Trypillia civilization. (2004). In 2 vol. Vol. 1. Kyiv: Ukrpoligrafmedia. [In Ukrainian].

Eliade, M. History of Faith and Religious Ideas. *Gautama Buddha to the triumph of Christianity*. Retrieved from: <https://religion.wikireading.ru/60895>

Zavaliy, A. Holy, all-conquering "Tree of Life". Retrieved from <https://www.ridivira.com/en/suspilstvo/sviate-vseperemahaiuche-derevo-zhyttia>

Zavaliy, O. Symbol of the "Tree of Life" in the Aryan, Slavic, Ukrainian meaning. Retrieved from <https://www.ridivira.com/uk/suspilstvo/symbol-dereva-zhyttia-v-ariiskomu-slovianskomu-ukrainskomu-znachenni>

Kifishina, O. A. (2010). The sacred tree in the art and culture of Hellas (PhD dissertation). Moscow. [In Russian].

Videiko, M., Chapman, D. & Heydarskaya, B. (2013). Studies of Megastructure in the settlement of the Tripoli culture near the village of Nebelevka in 2012. Tyragetia, s.n., VII [XXII], 1, 434 p. [In Moldova].

Prychepiy, E. (2018). Cult ceramics and ornaments of Trypillia tableware in the light of pramif ideas. *CULTURAL THOUGHT*, 13, 37-49. [In Ukrainian].

Problems of study and protection of monuments of primitive art of Southern Europe (Stone Age - Bronze Age). (2015). Zaporozhye, Wild Field. [In Ukrainian].

Ribakov, B. (1965). Cosmogony and mythology of the Eneolithic farmers. *Soviet archeology*, 1, 24-46; 2, 13-39. [In Russian].

Svarog. (1996). *Journal of the Ukrainian Pagan Community "Orthodoxy"*. Kyiv, Issue 4. [In Ukrainian].

Toporov, V. N. (1991). World Tree. *Myths of the peoples of the world: Encyclopedia*: In 2 vol. Vol. 1. Moscow: Sov. encyclopedia. [In Ukrainian].

Toporov, V. N. (2010). World tree. *Universal sign complexes*, 2. Moscow: Manuscript Monuments of Ancient Rus. [In Ukrainian].

The Code of Trypillia is exhibited in Lviv. Retrieved from https://zaxid.net/u_lvovi_eksponuyut_kod_tripillya_n1256538

Bisserka, Gaydarska, Marco, Nebbia & John Chapman. (2019). Trypillia Megasites in Context: Independent Urban Development in Chalcolithic Eastern Europe. *Cambridge Archaeological Journal*. Institute for Archaeological Research (p. 11).

Cultura Cucuteni in contextual neo-eneoliticului European. (2014). *International Colloquium. Piatra-Neamț*, 15-17 octombrie. [In Romania].

Cucuteni and ancient Europe. (2016). *The collection of scientific works*, 414. Kyiv. [In Ukrainian].

Hofmann, R, Müller, J. & Shatilo L. (2019). Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. US: University at Buffalo, The State University of New York.

Chapman, J., Videiko, M. Yu., Gaydarska, B. (2014). Architectural differentiation on a Trypillia mega-site: preliminary report on the excavation of a mega-structure at Nebelivka, Ukraine. *Durham University, Journal of Neolithic Archaeology*, Nov. 24th.

PLATAR. (2008). Ukraine to the World, Treasures of Ukraine from the PLATAR Collection. Kijow-Warszawa, Muzeum Narodowe w Warszawie. [In Poland].

Rick, F. Talbott. (2005). Sacred Sacrifice: Ritual Paradigms in Vedic Religion and Early Christianity.

Menotti, F. & Korvin-Piotrovskiy, A. (2012). The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine Formation, Development and Decline. Oxford, UK., Oxbow Books.

Burkert, W. (1997). *Homo Necans Interpretation altgnechischer Opfernten und Mythen*. Berlin.

Alexander Zavalii

Obtainer of the Department of Religious Studies, H. Scovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine; Kyiv, Ukraine; e-mail: zavke@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3434-797X>

Reconstruction of the sacred significance of the interior of the Nebelivka Temple and its main symbol

Abstract

During the archeological research of the Trypillian Temple complex near the village of Nebelivka (Kirovohrad region) revealed many temple inventory and interior features that are of significant interest for religious studies. Given the fact that the building is recognized as the largest temple of Eneolithic Europe, and later the center of pilgrimage of the Trypillia ethnocultural group, we consider it necessary to delve into its individual phenomena with approaches to interdisciplinary study. The premises of the Nebelivka Temple complex were mainly occupied by monumental religious objects that marked the religious space. Among the remains of the building were found seven altars of fire, a clay podium with a set of cult utensils, ritual graters, a ceramic table, a ceremonial set of cups and more. It is worth noting a special find - the remains of a ceramic disk with a group of chips to it. This discovery in the scientific world was called the Nebelovsky Disk. A fundamental phenomenon of the interior space of the Nebelivka Temple was a conditional pit (deepening) in the very center of the ritual hall. It is the central temple point that provides the key to the interpretation of the main temple symbol, which was probably of plant origin. The article draws parallels between the main ritual hall of the Trypillian Temple and the special ritual building of the Vedic religion "prâcnavamsa" / "prachinavansa" in which the most important ritual of the Vedic religion "ashvamedha" was performed. This shows a significant similarity between the two sacred buildings, and most importantly the similarity of the recesses in the center of the sacred space, which was marked by the "World Tree" (according to V. Toporov). The author argues that the peculiarities of the interior of the Nebel Temple illuminate the ideas of ancient people about the structure of the sacred cosmos, the place of people in it and the symbols that connect sacred

society with cosmological ideas. The peculiarity of this study is that the inner temple filling is essentially a materialized spiritual world of ancient farmers, which broadcasts their religious cosmology.

Keywords: *Trypillia, Nebelivka, temple, temple interior, religious cosmology, trypillia religion, World Tree.*